

HENRY KISSINGER

ORDINEA MONDIALĂ

**Reflecții asupra specificului națiunilor
și a cursului istoriei**

Traducere din limba engleză
ADRIANA BĂDESCU

Respect pentru **Ordinea mondială în epoca noastră?**

- 383 **„Într-o lume a geopoliticii“:** Pentru o discuție amplă a acestei evoluții și a posibilelor ei implicații, vezi Charles Kupchan, *No One's World: The West, the Rising Rest, and the Coming Global Turn* (New York: Oxford University Press, 2012).
- 384 **„Forme de identitate pregnant elementare“:** O lucrare de referință cu privire la perspectivele unei ordini mondiale pe această bază este Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster, 1996).
- 390 **„anumite structuri interne“:** Referitor la evoluția și validitatea diverselor modele, vezi John Micklethwait și Adrian Wooldridge, *The Fourth Revolution: The Global Race to Reinvent the State* (New York: Penguin Press, 2014).
- 392 **„am consimți la un plan limitat“:** Edmund Burke to Charles-Jean-François Depont, November 1789, în *On Empire, Liberty, and Reform*, 412–13.
- 393 **„Documente criptice din zorii civilizației“:** G.S. Kirk și J.E. Raven, *The Presocratic Philosophers: A Critical History with a Selection of Texts* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1957), 193, 195, 199 (despre Heraclit); Friedrich Nietzsche, *The Pre-Platonic Philosophers*, trad. în engl. și comentarii Greg Whitlock (Urbana: University of Illinois Press, 2001).
- 394 **„Înțelesului Istoriei“:** Henry A. Kissinger, „The Meaning of History: Reflections on Spengler, Toynbee and Kant“ (teză de absolvire, Department of Government, Harvard University, 1950).

CUPRINS

INTRODUCERE. Chestiunea ordinii mondiale	5
Tipuri de ordine mondială.	6
Legitimătate și putere	13
CAPITOLUL I. Europa: Ordinea internațională pluralistă.	15
Caracterul unic al ordinii europene.	15
Războiul de Treizeci de Ani: Ce este legitimătatea?	24
Pacea din Westfalia	28
Funcționarea sistemului westfalic	36
Revoluția Franceză și consecințele sale	46
CAPITOLUL 2. Sistemul echilibrului de putere european și sfârșitul său	54
Enigma rusească	54
Congresul de la Viena	64
Premisele ordinii internaționale	73
Metternich și Bismarck	79
Dilemele echilibrului de putere	82
Legitimătate și putere între cele două războaie mondiale.	88
Ordinea europeană postbelică.	93
Viitorul Europei.	98
CAPITOLUL 3. Islamismul și Orientul Mijlociu: O lume dezorganizată	103
Ordinea mondială islamică	104
Imperiul Otoman: Bolnavul Europei	117
Sistemul westfalic și lumea islamică.	119

Islamismul: Valul revoluționar – două interpretări filosofice	125
Primăvara Arabă și cataclismul sirian	130
Problema palestiniană și ordinea internațională	138
Arabia Saudită	143
Declinul statului?	151
CAPITOLUL 4. Statele Unite ale Americii și Iranul: abordări ale ordinii internaționale.	156
Tradiția diplomației politice iraniene.	158
Revoluția condusă de Khomeini	162
Proliferarea nucleară și Iranul	169
Viziune și realitate	180
CAPITOLUL 5. Diversitatea Asiei.	183
Asia și Europa: Concepții diferite privind echilibrul de putere	183
Japonia.	191
India	203
Ce presupune o ordine regională asiatică?	221
CAPITOLUL 6. Spre o ordine asiatică: parteneriat sau confruntare?	225
Ordinea internațională asiatică și China	226
China și ordinea mondială	234
O perspectivă mai îndelungată	242
CAPITOLUL 7. „Acțiunile în numele întregii omeniri”: Statele Unite ale Americii și conceptul lor de ordine.	248
America pe scena mondială.	253
Theodore Roosevelt: America în rolul de putere internațională	261
Woodrow Wilson: America în rolul de conștiință a lumii	270
Franklin Roosevelt și noua ordine mondială	283
CAPITOLUL 8. Statele Unite: Puterea ambivalentă	290
Debutul Războiului Rece	294
Strategiile unei ordini a Războiului Rece	298
Războiul din Coreea	303
Vietnamul și distrugerea consensului național	310

Richard Nixon și Ordinea Internațională	317
Începutul reînnoirii	324
Ronald Reagan și sfârșitul Războiului Rece	326
Războaiele din Afganistan și din Irak	333
Obiectivul și posibilitățile	344
CAPITOLUL 9. Tehnologie, echilibru și conștiință umană	347
Ordinea mondială în era nucleară	348
Provocarea proliferării nucleare	354
Cibertehnologia și ordinea mondială	359
Factorul uman	366
Politica externă în era digitală	372
CONCLUZIE. Ordinea mondială în epoca noastră.	380
Evoluția ordinii internaționale.	385
Și acum, încotro?	390
MULȚUMIRI	395
INDICE	398
NOTE	403

Nicio carte nu poate spera să analizeze toate abordările de ordin istoric ale ordinii internaționale și nici toate țările care acționează în prezent în structurarea afacerilor internaționale. Volumul de față încearcă să treacă în revistă acele regiuni ale căror concepte de ordine au determinat modul în care a evoluat epoca modernă.

Balanța dintre legitimitate și putere este una extrem de complexă; cu cât este mai mică zona geografică afectată și cu cât sunt mai coerente convingerile culturale din interiorul ei, cu atât este mai ușor să se obțină un consens acceptabil. Dar în lumea modernă este necesară o ordine globală. O serie de entități neconectate între ele prin istoric sau prin valori (cu excepția unora foarte apropiate) și care se definesc prin limitele capacităților lor riscă să genereze conflicte, nu ordine.

În cadrul primei mele vizite la Berlin, pe care am făcut-o în 1971 pentru a restabili contactele cu China după două decenii de ostilitate, am declarat că, pentru delegația americană, China era „un tărâm al misterelor”. Premierul Ciu Enlai a răspuns: „Veți vedea că nu este misterios. Când vă veți familiariza cu el, nu vi se va mai părea misterios”. Există 900 de milioane de chinezi, a adăugat el, și lor li se pare cât se poate de normal. În epoca noastră, năzuința către ordine mondială impune corelarea percepțiilor unor societăți ale căror realități au fost în mare parte izolate. Misterul care trebuie depășit este unul împărtășit de toate popoarele: cum să procedăm pentru ca valori și experiențe istorice divergente să fie modelate într-o ordine comună.

CAPITOLUL I

Europa: Ordinea internațională pluralistă

Caracterul unic al ordinii europene

Istoria civilizațiilor este, în general, una a măririi și a decăderii imperiilor. Ordinea era instaurată prin intermediul guvernării lor interne, nu prin echilibrul între state, și era fermă când autoritatea centrală avea caracter coeziv și mai slabă în cazul unor conducători slabi. În sistemele imperiale, războaiele se desfășurau de obicei la frontierele imperiilor sau luau forma războaielor civile. Pacea era identificată cu dobândirea puterii imperiale.

În China și în Islam se duceau lupte pentru controlul unui cadru existent al ordinii. Dinastiile se schimbau, dar fiecare nou grup conducător se înfățișa ca unul care reinstituie un sistem legitim ce începuse să se dezintegreze. În Europa nu s-a manifestat acest tip de evoluție a evenimentelor. Odată cu sfârșitul dominației romane, pluralismul a devenit caracterul definitoriu al ordinii europene. Ideea de Europa avea o conotație geografică, era o expresie a creștinismului sau a societății de curte ori era percepută ca un centru iluminator al comunității celor educați și al modernismului. Dar cu toate că era văzută ca o singură civilizație, Europa n-a avut niciodată un unic organism de guvernare și nicio identitate unitară și fixă. Își schimba frecvent principiile în numele cărora se autoguvernau diversele ei unități, experimentând cu un nou concept de legitimitate politică sau de ordine internațională.

Res În alte regiuni ale lumii, perioadele caracterizate de conducători în conflict unii cu ceilalți au fost privite de posteritate ca „epoci tulburate“, perioade cu război civil sau „perioade ale despoților războinici“ – intermezzouri nefericite, de lipsă de unitate, depășite. Europa se hrănea din fragmentare și își accepta propriile divizări. Dinastiile și naționalitățile concurente erau percepute nu ca o formă de „haos“ care trebuia eliminat, ci din perspectiva idealizată a politicienilor europeni – uneori conștient, alteori nu – erau privite ca un mecanism complex care tindea spre un echilibru ce asigura în continuare interesele, integritatea și autonomia fiecărui popor. Timp de peste o mie de ani, în structura statală europeană, ordinea a fost privită ca derivând din echilibru, iar identitatea, din rezistența la cârmuirea universală. Nu se poate spune însă că monarhii europeni erau imuni la gloria cuceririlor, comparativ cu omologii lor din alte civilizații sau că se dedicaseră unui ideal al diversității în domeniul abstractului. În realitate, le lipsea forța necesară pentru a-și impune voința asupra celorlalți într-un mod decisiv. Cu timpul, pluralismul a dobândit caracteristicile unui model al ordinii mondiale. Oare Europa vremurilor noastre a depășit această tendință pluralistă? Sau frământările interne ale Uniunii Europene mai degrabă o afirmă?

Timp de cinci sute de ani, dominația Imperiului Roman a asigurat existența unui set unic de legi, a unei apărări comune și a unui nivel de civilizație extraordinar de ridicat. Odată cu prăbușirea acesteia, datată în mod convențional în anul 476, imperiul s-a dezintegrat. În perioada pe care istoricii au numit-o Evul Mediu s-a manifestat o nostalgie pentru caracterul universal pierdut. Ideea de armonie și unitate s-a focalizat tot mai puternic asupra Bisericii. Conform acestei viziuni, creștinătatea era o societate unică, administrată de două autorități complementare: guvernarea civilă – „urmașii cezarului“, care mențineau ordinea în sfera pământească, laică – și Biserica –, succesoarea lui Petru, care veghea asupra principiilor universale și absolute ale mântuirii. Sfântul Augustin, care trăia în

Africa de Nord în perioada destrămării Imperiului Roman, afirma că autoritatea politică laică era legitimă în măsura în care urma acești ideal al vieții duse cu frica lui Dumnezeu și deci al mântuirii. „Există două sisteme“, îi scria papa Gelasius I împăratului bizantin Anastasios în anul 494 d.Hr., „care guvernează această lume: autoritatea sacră a preoților și puterea regală. Dintre ele, cea mai mare este aceea a preoților, dat fiind că ei vor răspunde în fața Domnului, chiar și pentru regi, la Judecata de Apoi“. Privită dintr-o asemenea perspectivă, adevărata ordine mondială nu rezida în lumea aceasta.

Acest concept atotcuprinzător al ordinii mondiale a fost marcat încă de la început de o anomalie: în Europa postromană, zeci de cârmuitori politici își exercitau suveranitatea în lipsa oricărei ierarhii în rândul lor; toți invocau credința în Hristos, dar relația lor cu Biserica și cu autoritatea acesteia era ambiguă. Dezbateri aprige afectau autoritatea Bisericii, în vreme ce regate cu armate proprii și politici independente se străduiau să obțină avantaje asupra celorlalte în moduri care nu aminteau nici pe departe de Cetatea lui Dumnezeu a Sfântului Augustin.¹

Aspirațiile la unitate s-au concretizat pentru un scurt timp în ziua de Crăciun a anului 800, când papa Leon al III-lea l-a încoronat pe Carol cel Mare, regele franc care cucerise și stăpâna o mare parte din teritoriul actual al Franței și Germaniei, ca *Imperator Romanorum* (împărat al romanilor), acordându-i controlul teoretic asupra fostei jumătăți a defunctului Imperiu Roman – Bizanțul. Împăratul jurase în fața papei „să apere de pretutindeni Sfânta Biserică a lui Hristos de năvălirile păgâne și de atacurile necredincioșilor din afara granițelor sale, iar în interiorul acestora să consolideze forța credinței catolice prin recunoașterea ei“.

Dar imperiul lui Carol cel Mare nu și-a onorat aspirațiile; de fapt, a început să se destrame imediat după fondarea sa. Ocupat cu

¹ Aluzie la lucrarea Sfântului Augustin, *De Civitate Dei, Despre cetatea lui Dumnezeu* (n.tr.)

problemele de aproape, împăratul nu a încercat niciodată să guverneze fostul Imperiu Român de Răsărit, pe care i-l atribuisese papa. În vest, a înregistrat progrese firave în încercarea de a repune stăpânire pe Spania, cucerită de mauri. După moartea lui Carol cel Mare, succesorii săi au încercat să recupereze ce se mai putea, făcând apel la tradiție și numindu-i posesiunile Sfântul Imperiu Roman. Dar slăbit de luptele interne, la niciun secol de la fondarea sa, imperiul carolingian ca entitate politică a ieșit din scenă (deși numele său a continuat să fie utilizat pentru o serie mereu schimbătoare de teritorii până în 1806).

China își avea împăratul său; Islamul își avea califul – liderul recunoscut al teritoriilor islamice. Europa avea Sfântul Imperiu Roman. Dar acesta acționa pe baze mult mai șubrede în comparație cu omologii săi. Nu dispunea de o birocrație imperială. Autoritatea sa era dependentă de forța pe care o avea în regiunile pe care le guverna în capacitatea sa dinastică – în principal în proprietățile familiei conducătoare. Poziția sa nu era ereditară în mod oficial, determinată fiind de alegerea dictată de un grup de șapte și mai apoi de nouă principii; alegerea era decisă de obicei printr-o combinație de mașinațiuni politice, evaluări ale pietății religioase și ample recompense financiare. Teoretic, împăratul își datora autoritatea investiturii dictate de suveranul pontif, dar aceasta din urmă era deseori subminată de considerente de ordin politic și logistic, astfel că monarhul guverna ani de-a rândul ca „împărat ales“. Religia și politica nu au fuzionat niciodată într-o unică entitate, fapt care l-a determinat pe Voltaire să scrie ironic că Sfântul Imperiu Roman nu era „nici sfânt, nici roman și nici imperiu“. Conceptul de ordine mondială în Europa medievală reflecta un compromis după caz convenit între papă și împărat, plus o sumedenie de alți seniori feudali. O ordine universală, fondată pe posibilitatea unei cărmuiri unice și a unui singur set de principii legitime, devenea din ce în ce mai iluzorie.

Anvergura deplină a conceptului medieval de ordine mondială a devenit evidentă doar pentru scurt timp odată cu încoronarea

principelui Carol din dinastia de Habsburg (1500–1558), în secolul al XVI-lea; domnia sa a deschis însă calea inevitabilei dezintegrări a conceptului. Monarhul flamand, rigid și pios se născuse pentru a governa; cu excepția unui bine cunoscut gust pentru mâncărurile condimentate, el era perceput, în general, ca fiind lipsit de vicii și neinteresat de orice fel de divertisment. Moștenise coroana Țărilor de Jos copil fiind și pe cea a Spaniei – cu tot mai numeroasele ei colonii din Asia și din Americi – la vârsta de șaisprezece ani.

La scurt timp după aceea, în 1519, a izbutit să fie ales ca împărat al Sfântului Imperiu Roman, cunoscut ulterior sub numele Carol al V-lea, devenind astfel succesorul oficial al lui Carol cel Mare. Similitudinea titlurilor sugera că viziunea medievală se afla pe punctul de a fi transpusă în practică. Un unic conducător cuceritor guverna acum teritorii echivalente cu cele care formează astăzi Austria, Germania, nordul Italiei, Republica Cehă, Slovacia, Ungaria, estul Franței, Belgia, Olanda, Spania și o mare parte din cele două Americi. (Această masivă aglutinare a puterii politice a fost realizată aproape în întregime prin căsătorii strategice și a dus la dictonul habsburgic „Bella gerant alii; tu, felix Austria, nube!“ – „Lasă războiul în seama altora; tu, fericite Austria, nuntește-te!“) Exploratorii și conchistadorii spanioli – Magellan și Cortés au navigat sub auspiciile lui Carol – se pregăteau să distrugă străvechile imperii din America și să răspândească în Lumea Nouă credința creștină, împreună cu puterea politică europeană. Armatele și flota lui Carol erau angajate în apărarea creștinătății împotriva unui nou val de invazii ale turcilor otomani și a „surogatelor“ acestora în sud-estul Europei și în nordul Africii. Carol personal a condus un contraatac în Tunisia, cu o flotă finanțată de aurul adus din Lumea Nouă. Prins în aceste evoluții tumultuoase, Carol a fost declarat de contemporanii săi „cel mai de seamă împărat de la scindarea imperiului, în 843“, destinat să readucă lumea întreagă sub ocârmuirea „unui singur păstor“.

În tradiția lui Carol cel Mare, Carol a jurat la încoronare să fie „protectorul și apărătorul Sfintei Biserici Romane“, supușii numindu-l „Caesare“ și „Imperio“; papa Clement I-a confirmat pe Carol ca forța laică menită să „asigure restabilirea păcii și a ordinii“ în creștinătate.

Un eventual vizitator turcic sau chinez în Europa acelor vremuri ar fi putut remarca un sistem politic aparent familiar lui: un continent condus de o unică dinastie mânăată de sentimentul unui mandat divin. Dacă împăratul Carol al V-lea ar fi reușit să-și consolideze autoritatea și să impună o succesiune strictă în vastul conglomerat teritorial habsburgic, Europa ar fi fost guvernată de o singură autoritate centrală dominantă, la fel ca imperiul chinez și califatul islamic.

Dar nu așa s-au petrecut lucrurile, iar Carol nici măcar n-a încercat acest lucru, mulțumindu-se să-și fundamenteze ordinea pe echilibru. Poate că hegemonia a fost moștenirea sa, însă nu și obiectivul vizat, așa cum a demonstrat când, după ce și-a capturat rivalul politic, regele francez Francisc I, în bătălia de la Pavia, în 1525, l-a eliberat, oferind Franței posibilitatea de a urma o politică externă separată, ostilă, în inima Europei. Regele francez a răspuns la gestul mărinimos al lui Carol cu o acțiune remarcabilă – absolut contrară conceptului medieval de statalitate creștină: a propus cooperarea militară cu sultanul otoman Soliman, care invadase regiunea de est a Europei și amenința deci puterea habsburgilor dinspre est.

Caracterul universal al Bisericii pe care Carol năzuia să-l susțină s-a dovedit imposibil. El nu a reușit să prevină răspândirea noii doctrine a protestantismului în regiunile aflate în însăși inima puterii sale. Astfel, atât unitatea religioasă, cât și cea politică începușeră să se destrame. Eforturile de împlinire a aspirațiilor inerente regalității depășeau posibilitățile unei singure persoane. Portretul pe care i l-a realizat Tiziano în 1548, aflat astăzi la Alte Pinakothek din München, ilustrează frământările unei personalități care nu poate atinge culmile împlinirii spirituale și nici nu poate manipula

cea ce, pentru el, constituia un nivel secundar al cârmuirii hegemonice. Carol a ales să abdice și să-și divizeze vastul imperiu și a făcut-o într-un mod ce reflectă pluralismul care i-a subminat năzuința spre unitate. Fiului său, Filip, i-a lăsat regatul Neapolelui și Siciliei, apoi coroana spaniolă și imperiul său peste mări. Într-o emoționantă ceremonie desfășurată în 1555 la Bruxelles, el și-a trecut în revistă domnia, a subliniat sânguința cu care s-a achitat de îndatoririle care i-au revenit și totodată i-a cedat lui Filip și Statele Generale ale Țărilor de Jos. În același an, Carol Quintul a încheiat un tratat major, Pacea de la Augsburg, prin care protestantismul era recunoscut în cadrul Sfântului Imperiu Roman. Renunțând la bazele spirituale ale imperiului său, Carol le-a acordat principilor dreptul de a alege confesiunea religioasă a teritoriilor acestora. La scurt timp după aceea, a renunțat la titlul de Sfânt Împărat Roman, trecând răspunderea pentru imperiu, pentru tulburările și amenințările sale externe în mâinile fratelui său, Ferdinand. Carol s-a retras într-o mănăstire dintr-o zonă rurală a Spaniei, unde a trăit în reclusiune. Și-a petrecut ultimele zile din viață în compania confesorului său și a unui ceasornicar italian, ale cărui lucrări erau expuse pe pereții chiliei și al cărui meșteșug fostul împărat încercase să-l deprindă. La moartea sa, în 1558, testamentul lăsat exprima regretul pentru scindarea doctrinei în cursul domniei sale și îi cerea fiului său să susțină Inchiziția.

Trei evenimente au desăvârșit dezintegrarea vechiului ideal de unitate. Până la moartea lui Carol al V-lea, transformări revoluționare ridicaseră viziunea europeană de la nivel regional la unul global, fragmentând concomitent ordinea politică și religioasă a Evului Mediu: debutul epocii descoperirilor geografice, inventarea tiparului și schisma în cadrul Bisericii.

O hartă a universului în viziunea cărturarilor europeni medievali ar fi înfățișat emisferele nordică și sudică întinzându-se din India în est până în peninsula Iberică și insulele Britanice în vest, cu

Ierusalimul în centru. În percepția medievală, harta nu era una turistică, ci reprezenta o scenă divin creată pentru drama izbăvirii umane. Conform Bibliei, lumea era formată din șase șeptimi uscat și o șeptime apă. Fiindcă principiile mântuirii erau imuabile și și puteau fi cultivate prin eforturile depuse pe pământurile cunoscute creștinătății, nu existau motive pentru aventurarea dincolo de granițele civilizației. În *Infernul*, Dante povestește cum Ulise a navigat dincolo de Coloanele lui Hercule (strâmtoarea Gibraltar și înălțimile apropiate ale Africii de Nord, în extremitatea vestică a Mării Mediterane) în căutarea cunoașterii, dar a fost pedepsit pentru încălcarea planului lui Dumnezeu printr-un vârtej care s-a dovedit nimicitor pentru corabia și pentru echipajul său.

Zorii epocii moderne au devenit vizibili când noi entități au început să caute gloria și bogăția explorând oceanele și necunoscutul aflate dincolo de ele. În secolul al XV-lea, Europa și China s-au lansat în călătorii de explorare aproape simultan. Corăbiile chinezești, pe atunci cele mai mari și mai avansate tehnologic, s-au îndreptat spre Asia de Sud-Est, India și coasta răsăriteană a Africii. Au schimbat acolo daruri cu autoritățile locale, i-au integrat pe conducători în „sistemul de tributuri” al Chinei imperiale și au adus acasă, la întoarcere, curiozități culturale și zoologice. Însă după moartea navigatorului Zheng He, în 1433, împăratul a pus capăt aventurilor marine și flota a rămas în părăsire. China a continuat să insiste asupra relevanței universale a principiilor sale de ordine mondială, dar, de acum înainte le-a cultivat acasă și în rândul populațiilor de la granițele sale. Niciodată nu a mai încercat un efort naval similar – poate cu excepția epocii noastre.

Șaizeci de ani mai târziu, puterile europene trimiteau expediții navale de pe un continent marcat de autorități suverane aflate în competiție; fiecare monarh finanța călătorii de explorare în primul rând cu speranța că va obține astfel un avantaj comercial sau strategic asupra rivalilor săi. Nave portugheze, olandeze și engleze navigau

spre India; corăbii spaniole și engleze se aventurau spre emisfera vestică. În ambele situații, structurile politice și monopolurile comerciale existente au început să fie înlocuite. Astfel a debutat o perioadă de trei secole de influență preponderent europeană asupra lumii întregi. Relațiile internaționale, odinioară de anvergură regională, aveau să capete un caracter global din punct de vedere geografic, cu centrul de gravitație în Europa, unde era definit conceptul de ordine mondială și, totodată, era decisă aplicarea lui la nivel practic.

A urmat o veritabilă revoluție în gândire în ceea ce privește natura universului politic. Cum puteau fi percepuți locuitorii unor regiuni despre care nimeni nu știuse că există? Cum se încadrau ei în cosmologia medievală intrinsec imperială și papală? La conciliul organizat de Carol al V-lea în 1550–1551 în orașul spaniol Valladolid s-a decis că locuitorii emisferei vestice erau ființe umane dotate cu suflet – fiind deci eligibile pentru mântuire. Această concluzie teologică era, de asemenea, bineînțeles, un precept care justifica misiunile de cucerire și de convertire religioasă. Europeanii au căpătat posibilitatea de a-și spori averile și de a-și salva simultan propria conștiință. Competiția globală pentru controlul teritorial a schimbat însăși natura ordinii internaționale. Perspectiva europeană s-a lărgit până când eforturile coloniale succesive depuse de state europene diverse au acoperit aproape tot globul, iar conceptul de ordine mondială s-a confundat cu controlul echilibrului de forțe în Europa.

Cel de-al doilea eveniment marcant a fost inventarea tiparului mobil la mijlocul secolului al XV-lea, fapt care a făcut posibilă diseminarea cunoașterii pe o scară până atunci inimaginabilă. În societatea medievală, cunoașterea era păstrată prin memorare și prin copierea manuală, meticuloasă, a textelor religioase sau prin interpretarea istoriei prin intermediul poemelor epice. În epoca explorărilor geografice, era necesar ca toate descoperirile să fie înțelese, iar apariția tiparului a permis răspândirea relatărilor de călătorie. Explorarea lumilor noi a inspirat, totodată, o redescoperire a lumii